

## مقدمه

آن را مستقیماً عهده‌دار می‌شود از کارهایی که ممکن است توسط افراد انجام پذیرد؛

## ۵- تهیه طرح قانونی برای اجرای برنامه.

اولین برنامه توسعه اقتصادی ایران در سال ۱۳۲۷ تدوین و به اجرا گذاشته شد. این برنامه، هفت ساله بود. همچنین نخستین بودجه در اقتصاد ایران به صورت مدون در سال ۱۳۲۸ تنظیم شد و از این سال به بعد آمارهای اقتصادی ایران تهیه گردید.<sup>۲</sup> سپس تأیید از وقوع انقلاب اسلامی چهار برنامه دیگر به اجرا گذاشته شد. در آستانه اجرای برنامه ششم، انقلاب اسلامی به وقوع پیوست و به دلیل شرایط انقلاب و سپس جنگ تحمیلی، تا سال ۱۳۶۸ هیچ برنامه‌ای به اجرا گذاشته نشد. در این سال اولین برنامه توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی جمهوری اسلامی ایران به اجرا درآمد. این برنامه، پنج ساله بود و تا سال ۱۳۷۲ ادامه داشت. دومین برنامه پس از انقلاب نیز در سال ۱۳۷۴ به اجرا گذاشته شد و تا سال ۱۳۷۸ ادامه داشت.

در ادامه نگاهی مختصر به برنامه‌های اجرا شده در ایران خواهیم داشت.

## برنامه اول توسعه اقتصادی

## (قبل از انقلاب)، ۱۳۲۷ تا ۱۳۳۳

نخستین برنامه توسعه اقتصادی در سال ۱۳۲۷ به اجرا گذاشته شد. منابع و مصارف این برنامه به شرح ذیل بود:

## منابع برنامه

درصد از کل مبلغ (میلیون ریال)		
۷۸۰۰	۳۷	از محل پرداخت‌های شرکت نفت
۴۵۰۰	۲۱/۴	از محل تحصیل اعتبار از بانک ملی
۱۰۰۰	۴/۸	از محل فروش دارایی دولت
۱۰۰۰	۴/۸	از محل مشارکت خصوصی
۶۷۰۰	۳۲	از محل وام از بانک جهانی
۲۱۰۰۰	۱۰۰	جمع

نکته منفی در منابع نخستین برنامه این بود که بیش از ۵۰ درصد آن از محل وام (داخلی و خارجی) تأمین مالی می‌شد، یعنی از ۲۱ میلیارد ریال منابع برنامه ۱۱/۲ میلیارد ریال از محل وام

به منظور برنامه‌ریزی و طراحی سیاستهای مناسب در زمینه‌های مختلف اقتصادی باید افزون بر توجه به تجربه کشورهای که از برخی جهات به ما نزدیک هستند، دو تجربه مهم یعنی تجربه دست کم ده سال پیش از پیروزی انقلاب و تجربه بیست سال پس از انقلاب را، در بخشهای مختلف جمع‌بندی کنیم و با توجه به نتایجی که به دست می‌آید و بر اساس ضوابط، اصول و سیاستهای کلی که به عنوان مرجع پذیرفته‌ایم، برنامه‌های خود را در زمینه‌های مختلف تنظیم کنیم.

اکنون که دولت در حال اجرای برنامه سوم توسعه است، کشور تجربه تدوین و اجرای دو برنامه پس از انقلاب و پنج برنامه قبل از انقلاب را دارد، که بررسی موارد توفیق و عدم توفیق آنها می‌تواند در این زمینه راهگشا باشد. همچنین برای تدوین سیاستهای مختلف از جمله سیاستهای پولی و اعتباری، بررسی مشکلات و عملکرد گذشته این سیاستها می‌تواند زمینه را برای تدوین دقیق تر این سیاستها فراهم نماید.

بدین منظور در گزارش حاضر مروری بر برنامه‌های توسعه از آغاز تاکنون، و نقاط ضعف و قوت و عملکرد این برنامه‌ها خواهیم داشت.

## مروری بر تاریخچه برنامه‌ریزی در ایران

در ایران برای اولین بار در سال ۱۳۲۵ بحث برنامه‌ریزی مطرح شد. در تاریخ ۱۳۲۵/۱/۱۷ مصوبه‌ای به تصویب هیأت دولت وقت رسید که بر اساس آن هیأتی به ریاست وزیر دارایی وقت مسئول تهیه نقشه اصلاحی اقتصاد شد. این هیأت که به هیأت عالی برنامه‌ریزی موسوم شد در ۱۹ مرداد ماه ۱۳۲۵ تشکیل گردید و هدف آن عبارت بود از:

- ۱- تعیین توان مالی کشور در مدت اجرای برنامه؛
- ۲- مطالعه و پیشنهاد طرق تأمین وسایل مالی برای اجرای برنامه؛
- ۳- تطبیق ارقام هزینه، توانایی مالی کشور و اعتبارات ممکن الحصول داخلی و خارجی؛
- ۴- تفکیک آن قسمت از برنامه که دولت انجام

# مروری بر برنامه‌های توسعه پیش و پس از انقلاب

سید آیتا... تجلی

۱- برای تکمیل برنامه های در دست اجرا:

مصارف برنامه

درصد از کل	مبلغ (میلیون ریال)	
۲۴	۵۰۰۰	کشاورزی و آبیاری
۱۴	۳۰۰۰	صنایع و معادن
۲۴	۵۰۰۰	راههای شوسه و راه آهن
۴	۸۵۰	پست و تلگراف
۵	۱۰۰۰	سرمایه برای تأمین شرکت نفت ایران
۵	۱۰۰۰	لوله کشی آب و برق شهرها
۷	۱۵۰۰	ساختن خانه ارزان قیمت
۷	۱۵۰	توسعه شرکت فرش ایران
۱۴	۳۰۰۰	کمک به بهداری
۲/۵	۵۰۰	پیش بینی نشده
۱۰۰	۲۱۰۰۰	جمع

درصد از کل	مبلغ (میلیون ریال)	
۳۶/۸	۶۳۶۰	کشاورزی و آبیاری
۳۱	۵۳۶۷	ارتباطات و مخابرات
۱۶	۲۷۵۹	صنایع و معادن
۱۶/۲	۲۸۱۴	امور اجتماعی
۱۰۰	۱۷۳۰۱	جمع

۲- برنامه های جدید

درصد از کل	مبلغ (میلیون ریال)	
۳۲/۳	۱۱۹	کشاورزی
۴/۷	۱۷۴۵	ارتباطات و مخابرات
۲۱	۷۸۰۱	صنایع و معادن
۴۲	۱۵۵۸۷	امور اجتماعی
۱۰۰	۳۷۱۹۱	جمع
جمع کل	۵۴/۴۹۲	میلیاردریال

○ در ایران برای نخستین بار در سال ۱۳۲۵ بحث برنامه ریزی مطرح شد و در فروردین مصوبه ای به تصویب هیأت دولت وقت رسید که بر اساس آن، هیأتی به ریاست وزیر دارایی وقت مسئول تهیه نقشه اصلاحی اقتصاد شد.

در این برنامه روی ۲۵۰ میلیون دلار وام از بانک جهانی حساب شده بود<sup>۲</sup> که به دلایلی تمام مبلغ این وام اعطا نشد. در واقع دو مشکل اساسی در اجرای این برنامه پیش آمد: اول آن که وام بانک جهانی به صورت کامل حاصل نشد و مشکل دیگر ملی شدن صنعت نفت و قطع صادرات نفت بود.

نکته قابل توجه در این برنامه، نحوه نگرش به درآمد نفت بود که به عنوان درآمدی که تمام می شود به آن نگاه شده بود و آن را خون ملت نامیده بود.

شایان ذکر است که در ابتدای برنامه اول (سال ۱۳۲۷) سازمان برنامه و بودجه تشکیل شد. هدف این سازمان تمرکز و جوه برنامه و تهیه نقشه طرحهای اجرایی برنامه بود. این سازمان دارای شورایی مرکب از ۷ عضو بود که مسئولیت تصویب نقشهها، طرحها و بودجهها را به عهده داشت.

برنامه دوم توسعه

(برنامه هفت ساله دوم) ۱۳۳۴ تا ۱۳۴۱

اهداف برنامه

- ۱- افزایش تولید
- ۲- افزایش صادرات
- ۳- تأمین نیازهای عمومی داخلی کشور
- ۴- اکتشاف و بهره برداری از معادن
- ۵- اصلاح سیستم ارتباطی و بهبود وضعیت معیشتی مردم

در سال ۱۳۳۷ مقرر شد که ۸۰ درصد از کل درآمد نفت برای طرحهای عمرانی به سازمان برنامه و بودجه اختصاص یابد و ۱۰ درصد آن صرف مخارج جاری (امور غیر انتفاعی) گردد. با وجود افزایش درآمد نفت و افزایش وامهای خارجی در طول این برنامه، تراز پرداختهای کل کشور منفی بود بطوری که دولت مجبور شد سیاست تثبیت را به اجرا گذارد. زیرا تراز منفی یا باید از طریق ذخایر ارزی جبران شود (که این امر میسر نبود) یا از طریق تحدید واردات جبران گردد که این امر به دلیل افزایش نقدینگی در دست مردم موجب تورم می گردید.

در سال ۱۳۳۹ به همراه سیاستهای تحدید واردات، برنامه تثبیت اقتصادی نیز به اجرا درآمد.

برنامه سوم توسعه

(برنامه پنج و نیم ساله) ۱۳۴۱ تا ۱۳۴۶

مبلغ اختصاص یافته به این برنامه ۲۳۰ میلیارد ریال بود. در شروع این برنامه حساب خاصی برای سازمان برنامه به نام حساب درآمد برنامه در بانک مرکزی افتتاح شد تا بخشی از درآمد نفت به شرح ذیل به این حساب اختصاص یابد:

در طول این برنامه حجم واردات به شدت افزایش یافت در حالی که صادرات غیر نفتی افزایش چندانی نداشت. همچنین جدول رشد نقدینگی و اعتبارات اعطایی بانکها به دولت را نشان می دهد.

### برنامه عمرانی چهارم ۱۳۴۷-۱۳۵۲

سقف این برنامه ۴۸۰ میلیارد ریال بود.

#### منابع برنامه

درصد از کل	مبلغ (میلیارد ریال)
۶۳/۱	۳۸۵
۲۴/۶	۱۵۰
۱/۸	۱۱
۱/۶	۱۰
۸/۲	۵۰
۰/۷	۴
۱۰۰	۶۱۰

#### مصارف برنامه

درصد از کل	مبلغ (میلیارد ریال)
۷۹/۵	۴۸۰
۷/۴	۴۵
۲/۵	۵
۷/۷	۴۷
۲/۱	۱۳
۰/۸	۵
۱۰۰	۶۱۰

فصل اول کشاورزی	فصل دوم صنایع و معادن	فصل سوم نفت و گاز	فصل چهارم آب
۶۵	۹۹	۲۶/۳	۲۸/۵

درصد از درآمد نفت	۵۵	۱۳۴۱ سال
درصد از درآمد نفت	۶۰	سال ۱۳۴۲
درصد از درآمد نفت	۶۵	سال ۱۳۴۳
درصد از درآمد نفت	۷۰	سال ۱۳۴۴
درصد از درآمد نفت	۷۵	سال ۱۳۴۵
درصد از درآمد نفت	۸۰	سال ۱۳۴۶

اهداف برنامه تقریباً با برنامه قبیل یکسان بود. این اهداف تحت عنوان اهداف عام در کلیه برنامه ها عنوان می شد.

#### منابع برنامه

درصد از کل	مبلغ (میلیون ریال)
۵۸	۱۴۵/۱
۳/۴	۸/۶
۱۱	۲۷/۷
۲۴/۵	۶۰/۹
۱/۴	۳/۵
۱/۷	۴/۲
۱۰۰	۲۵۰
۵	۲۰
۹۲	۲۳۰

#### مصارف برنامه

درصد از کل	مبلغ (میلیارد ریال)
۲۱/۳	۴۹
۱۱/۷	۲۷
۱۸	۴۱/۵
۲۰	۵۶
۷/۶	۱۷/۴
۵/۹	۱۳/۵
۵/۹	۱۳/۶
۳	۷
۰/۷	۱/۵
۵/۹	۱۳/۵
۱۰۰	۲۳۰

○ نخستین برنامه توسعه اقتصادی ایران در سال ۱۳۲۷ تدوین و به اجرا گذاشته شد. این برنامه هفت ساله بود و نکته منفی آن تأمین بیش از ۵۰ درصد منابع برنامه از محل وام های داخلی و خارجی بود.

### جدول ۱: رشد نقدینگی و اعتبارات اعطایی بانکها در طول برنامه سوم

سال	۱۳۴۲	۱۳۴۳	۱۳۴۴	۱۳۴۵	۱۳۴۶
رشد نقدینگی (درصد)	۱۸/۶	۱۲/۶	۱۴/۹	۱۴/۴	۱۶/۵
اعتبارات اعطایی بانکها به دولت (میلیارد ریال)	۳۳/۳	۳۹/۶	۴۵/۶	۵۱/۶	۷۱/۳

فصل پنجم برق	۳۸	محصولات
فصل ششم حمل و نقل و ارتباطات	۸۰	نکات مهم در ارتباط با سرمایه گذاری خارجی
فصل هفتم مخابرات	۲۰/۳	عبارتند از:
فصل هشتم عمران دهات	۹/۱	- با حمایتی که از سرمایه گذاری خارجی شد
فصل نهم عمران شهری	۷/۰	حجم آن به شدت افزایش یافت. برای مثال حجم
فصل دهم ساختمان و مسکن	۲۳	سرمایه گذاری خارجی در برنامه چهارم نسبت به
فصل یازده آموزش و پرورش	۳۵	برنامه سوم چهار برابر شد.
فصل دوازده فرهنگ و هنر	۱/۸	- اما نکته مهم آن است که مؤسسات خارجی
فصل سیزده جلب سیاحان	۳/۸	تقریباً به همان اندازه ای که سرمایه وارد کشور
فصل چهاردهم بهداشت و بهداشتی	۱۳/۷۵	کرده اند، میبایستی تحت عنوان لیسانس، حق امتیاز
فصل پانزدهم رفاه اجتماعی	۴/۸۵	و... از مملکت خارج نموده اند. بنابراین حجم
فصل شانزدهم آمار و بررسی	۱	واقعی سرمایه های خارجی به مراتب کمتر از آن
فصل هفدهم عمران ناحیه ای	۳/۶	میزانی است که بطور ظاهری وارد کشور شده
جمع	۴۸۰	است. در طی دهه ۱۳۴۰ رشد بخش کشاورزی

○ در راه اجرای برنامه اول توسعه کشور دو مشکل اساسی پیش آمد: نخست آنکه وام بانک جهانی به صورت کامل حاصل نشد و مشکل دیگر، ملی شدن صنعت نفت و قطع صادرات نفت بود.

در طی چهار برنامه، از اهمیت بخش کشاورزی (سهم نسبی بخش در کل تولید ملی کشور) کاسته شد و اهمیت بخش صنعت و سپس بخش خدمات افزایش یافت. البته این طبیعی است که در فرایند صنعتی شدن، به دنبال مهاجرت روستاییان به شهرها سهم بخش کشاورزی در تولید ملی کم می شود و سهم بخش صنعت افزایش می یابد.

### برنامه عمرانی پنجم ۱۳۵۲ تا ۱۳۵۶

در آبان ماه ۱۳۵۰ گزارش محرمانه ای تحت عنوان «ملاحظات پیرامون رشد اقتصادی» به منظور تدوین برنامه پنجم، تهیه گردید. در این گزارش اشاره شده است که در برنامه پنجم باید به جنبه های کیفی بیشتر توجه شود تا جنبه های کمی (برخلاف برنامه چهارم). این گزارش به یک سری نقاط انفجاری که باید در برنامه پنجم مورد توجه قرار گیرد اشاره می نماید. این نقاط انفجاری عبارتند از:

نکات مهمی که در رابطه با این چهار برنامه قابل ذکر است عبارتند از:

- هزینه اجرایی طرحها بسیار بالا بوده است؛  
- به علت عدم انجام مطالعات کافی و دقیق در مورد مواد اولیه و حمل و نقل آن، که موجب افزایش هزینه حمل و نقل شده، هزینه تولید نیز بالا بوده است؛

- عدم مطالعه کافی در بازاریابی و فروش؛  
- عدم پیش بینی کادر فنی مورد نیاز صنعت و مدیریت.

در رابطه با بخش خصوصی نکات ذیل قابل تأمل است:

- کمکهایی که دولت ارائه کرده از قبیل اعتبارات، معافیت گمرکی و... بیشتر برای صنایع ممتاز بوده است؛

- تولیدات صنعتی بخش خصوصی سهم ناچیزی از کل ارزش افزوده را به خود اختصاص داده است؛

- اتکای بیش از حد صنایع به واردات مواد اولیه؛  
- بالا بودن قیمت تمام شده و نامرغوب بودن

۱- انفجار جمعیت: به علت کاهش نرخ مرگ و میر و عدم کنترل جمعیت، نرخ رشد جمعیت در سالهای آتی ۳/۳ درصد خواهد بود، که جامعه را با انفجار جمعیت در سالهای آتی مواجه خواهد کرد.

۲- انفجار نیروی انسانی: چون بدنه جمعیت کشور جوان است، این جمعیت جوان در آینده ای نزدیک وارد بازار کار خواهد شد و بحران بیکاری به وجود خواهد آمد.

۳- انفجار شهری: به علت مهاجرت روستاییان به شهرها، مسائل خاصی مانند آلودگی هوا، تراکم

ثروت، حاشیه‌نشینی در کنار شهرها، بیکاری، فساد و... به وجود خواهد آمد.

۴- انفجار اداری: به علت بزرگ شدن دولت و تمرکز شدید اداره امور در دست دولت، در این قسمت نیز با انفجار روبرو هستیم.

۵- انفجار توزیعی: به دلیل توزیع نامتعادل سرمایه‌گذاریها و امکانات، درآمدها به شدت نامتعادل شده است.

۶- انفجار مشارکت: به دنبال رشد اقتصادی، یک طبقه متوسط تحصیلکرده در جامعه به وجود می‌آید که می‌خواهد در تعیین سرنوشت سیاسی خود و جامعه نقش داشته باشد و چون نهادهای سیاسی در کشور رشد نکرده است، این قشر تحصیلکرده نمی‌تواند در جایی قرار گیرد (یا در حزبی به فعالیت بپردازد) که احساس کند در سرنوشت سیاسی خود مشارکت داشته است. این مسئله می‌تواند موجب نارضایتی این قشر و اقدامات پنهانی بر ضد حکومت و فعالیت‌های سیاسی و چریکی شود.

۷- انفجار فرهنگی: تضاد فرهنگ سنتی و فرهنگ مدرن که ناشی از رشد اقتصادی است و از کشورهای صنعتی و پیشرفته وارد می‌شود، یکی دیگر از نقاط انفجاری است.

با در نظر گرفتن مسائل فوق و نیز استراتژیهای چهار برنامه گذشته، استراتژی برنامه پنجم تعیین شد. برنامه اول و دوم متوجه سرمایه‌گذاریهای زیربنایی بود. برنامه سوم و چهارم نیز متوجه صنایع سبک و جایگزینی واردات بود بطوری که بتواند از سرمایه‌گذاریهای برنامه اول و دوم استفاده نماید. بنابراین استراتژی برنامه پنجم به امور کشاورزی و اجتماعی اختصاص یافت. اما در عمل این استراتژی به اجرا در نیامد و برنامه به سمت جذب دلارهای نفتی رفت. جهت‌گیری مصوب برنامه آن بود که سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی و اجتماعی باشد. در بخش کشاورزی سرمایه‌گذاری در دو جهت تعیین شد:

۱- تأمین مواد غذایی و حرکت به سمت خودکفایی؛

۲- توزیع مطلوب درآمد.

همچنین مقرر شد که تمایل به مصرف متظاهرانه که در بخش مصرف و سرمایه‌گذاری

وجود داشت (یعنی نظاهر به سرمایه‌گذاری بیشتر از توجه به خود سرمایه‌گذاری بود) کنترل شود. پس طرحهایی که سرمایه‌های عظیمی را می‌بلعید باید کنترل می‌شد و صرفاً سرمایه‌گذاری‌هایی که توجیه اقتصادی و فنی داشت انتخاب می‌گردید. مشکل دیگر، بخش به‌خصوصی بود که هنوز دید بازاری داشت و به دنبال بازدهی سریع بود. باید این دیدگاه در جامعه تغییر می‌یافت تا بخش خصوصی در پروژه‌های دیربازده نیز اقدام به سرمایه‌گذاری می‌کرد.

سقف برنامه در ابتدای کار از نظر درآمدها ۱۵۶۰ میلیارد ریال تعیین شده بود.

منابع برنامه	درصد از کل	مبلغ (میلیارد ریال)
وام از خارج	۲۷/۸	۴۳۳/۴
فروش اوراق قرضه و وام داخلی	۱۹/۹	۳۱۰
فروش نفت	۵۲/۳	۸۱۶/۶
جمع	۱۰۰	۱۵۶۰

همانطور که مشاهده می‌شود حدود ۴۷/۶ درصد از کل منابع برنامه را وام داخل و خارج تشکیل می‌داد.

منابع برنامه	درصد از کل	مبلغ (میلیارد ریال)
امور عمومی	۷/۸	۱۲۱/۸
امور اجتماعی	۳۰	۴۶۸/۹
امور اقتصادی	۶۲/۲	۹۷۰
جمع	۱۰۰	۱۵۶۰

در ابتدای برنامه پنجم، کشور با افزایش قیمت نفت در بازارهای بین‌المللی مواجه شد. افزایش قیمت نفت در سال ۱۳۵۲ روند برنامه پنجم را تغییر داد. این افزایش قیمت، درآمدهای نفتی معتدلی را نصیب کشور نمود که موجب شد سیاستگذاران در اهداف برنامه پنجم تجدید نظر نمایند. در این راستا با توجه به وضعیت جذب اقتصاد سه‌سناریو برای سرمایه‌گذاری مطرح شد و در نهایت سقف برنامه به ۲۸۴۸ میلیارد ریال افزایش یافت. علیرغم افزایش درآمدهای نفتی، این درآمدها پس از مدتی مصارف خود را یافت بطوری که کشور پس از چند سال با کسری بودجه مواجه شد.

نکات کلی در رابطه با عملکرد برنامه پنجم

۱- درآمد سرانه از ۵۰۰ دلار به رقمی در حدود

○ در ابتدای برنامه اول توسعه، سازمان برنامه بودجه تشکیل شد که هدف آن، تمرکز و جوه برنامه و تهیه نقشه طرح‌های اجرایی برنامه بود.

۲۲۰۰ دلار افزایش یافت و باعث شد تا کشور ما از گروه کشورهای در حال توسعه با درآمد کم به گروه کشورهای در حال توسعه با درآمد متوسط ارتقا یابد. البته افزایش درآمد سرانه عمدتاً ناشی از افزایش قیمت نفت بود نه افزایش عملکرد بخشهای اقتصادی.

۲- عدم تعادل منابع مالی با قدرت جذب فیزیکی یکی از مشکلات این برنامه بود. زیرا سقف برنامه به شدت افزایش یافت اما به دلیل نبود زیرساختها و سایر محدودیتهای فیزیکی، اقتصاد کشور قدرت جذب این مقدار منابع را نداشت و نتیجه آن تورم، افزایش قیمت مسکن، افزایش مهاجرت روستاییان به شهرها و نابرابری توزیع درآمد بود.

۳- عامل محدودکننده رشد اقتصادی در این برنامه، محدودیت منابع مالی نبود بلکه کمبود زیرساختها و زیربناها بود.

۴- در طول این برنامه بر خورد نامناسبی با بخش کشاورزی صورت گرفت. در بخش کشاورزی توجه به سمت واحدهای بزرگ کشاورزی بود و از واحدهای کوچک کشاورزی حمایت نمی شد، در حالی که در بخش صنعت انواع حمایت از سرمایه گذاری چه در قالب واحدهای بزرگ و چه در قالب واحدهای کوچک صورت می گرفت. این امر باعث شد که رابطه مبادله به زیان بخش کشاورزی و به نفع بخش صنعت تغییر یابد.

۵- به دلیل کمبود امکانات زیربنایی (آب، برق، حمل و نقل و...) و همچنین افزایش سریع دستمزد بدون افزایش بهره‌وری، واحدهای بزرگ صنعتی کمتر از ظرفیت مطلوب خود فعالیت می کردند.

۶- مشکلات متعددی در اخذ مجوز سرمایه گذاری صنعتی وجود داشت و مجوزها در اختیار کسانی بود که به منابع قدرت سیاسی نزدیکتر بودند.

۷- به دلیل عدم شفافیت سیاستهای صنعتی، سرمایه گذارها به سمت فعالیتهای زودبازده همانند بورس بازی در زمین و املاک و فعالیتهای دلالی سوق یافت.

۸- بهترین نحوه تأمین مالی سرمایه گذارها از طریق پس انداز ملی است. اما در برنامه پنجم تأمین مالی سرمایه گذارها از درآمدهای نفتی بود. اشکال

این شیوه آن است که وقتی درآمدهای نفتی به حد اشباع برسد یا قیمت نفت کاهش یابد، چون جامعه به پس انداز عادت نکرده است تأمین مالی سرمایه گذاری با مشکل روبرو می شود. از این رو مقرر شد که تشویق سرمایه گذاری از طریق افزایش پس انداز در سرلوحه برنامه ششم قرار گیرد.

۹- چون منابع برنامه بیش از قدرت جذب اقتصاد بود، قسمتی از این منابع صرف هزینه‌های جاری شد و به این ترتیب تقاضای دستگاههای اجرایی برای منابع مالی به شدت افزایش یافت. به علت وسعت طرحهای در دست اجرا و نیمه تمام در برنامه پنجم، هزینه‌های تکمیل این طرحها دیگر منابعی برای انجام طرحهای جدید باقی نمی گذاشت. بنابراین مقرر شد که برنامه ششم تکمیل برنامه پنجم باشد. توصیه‌هایی نیز برای برنامه ششم صورت گرفت که عبارت بود از: بازنگری طرحها، انضباط پولی و مالی، تجهیز پس انداز ملی. عدم رعایت نکات فوق موجب افزایش تورم، نابرابری توزیع درآمد، عدم تعادل منطقه‌ای، ضایعات تولیدی و کسری موازنه پرداختها می شد.

### جمع بندی پنج برنامه عمرانی قبل از انقلاب

\* سطوح منابع برنامه‌ها روندی به شدت افزایشی داشته است. در هر برنامه دو عامل نیروی انسانی و منابع مالی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. در این برنامه‌های عمرانی به آنچه کمتر توجه شده بود نیروی انسانی بود. هر چه سطح منابع برنامه بیشتر باشد نیروی انسانی متخصص بیشتری نیاز دارد ولی در این برنامه‌ها اگر چه به اهداف خوب توجه شده بود ولی به رابطه نیروی انسانی با سطح برنامه‌ها توجهی نشده بود و نیروی انسانی، همراه با افزایش هدف رشد نداشت.

\* در اغلب برنامه‌ها بیش از ۴۰ درصد از منابع در حالی که هیچ برنامه سالمی نباید بیش از ۴۰ درصد منابعش از طریق وام تأمین مالی شود.

\* در طول این پنج برنامه تغییراتی در ساختار اقتصاد رخ داد که عبارت بود از:

○ طی چهار برنامه اول پیش از انقلاب از اهمیت بخش کشاورزی (سهم نسبی بخش در کل تولید ملی کشور) کاسته شد و اهمیت بخش صنعت و سپس بخش خدمات افزایش یافت.

- ۱- نبود هرگونه برنامه توسعه اقتصادی به صورت منبذ؛
- ۲- تأثیر به شدت منفی عوامل خارجی (برونزا) بر اقتصاد کشور (عواملی نظیر جنگ، تحریم اقتصادی و بلوکه شدن ذخایر ایران در آمریکا و...)؛
- ۳- وابستگی شدید فعالیت‌های اقتصادی به درآمد نفت و صادرات آن؛
- ۴- وجود عدم تعادل در اقتصاد. در دوره ۱۳۵۷-۶۷ کشور با دو عدم تعادل عمده روبرو بود: کسری بودجه و کسری تراز پرداختها، یعنی عدم تعادل در اقتصاد داخلی و خارجی. بنابراین برنامه اول متوجه این دو عدم تعادل شد.

### اهداف کلان برنامه

- ۱- بازسازی خسارهای ناشی از جنگ؛
  - ۲- تأمین رشد و توسعه اقتصادی؛
  - ۳- سیاست‌های مناسب اقتصادی در جهت رفع عدم تعادل‌ها.
- رتوس برنامه برای دستیابی به اهداف فوق عبارت بود از:
- ۱- متوسط رشد GDP  $\frac{8}{1}$ ٪
  - ۲- متوسط رشد GDP بدون نفت  $\frac{7}{9}$ ٪
  - ۳- متوسط رشد تولید سرانه  $\frac{4}{9}$ ٪
  - ۴- متوسط رشد بخش کشاورزی  $\frac{6}{1}$ ٪
  - ۵- متوسط رشد بخش صنعت  $\frac{14}{2}$ ٪
  - ۶- متوسط رشد بخش آب و برق و گاز  $\frac{9}{1}$ ٪
  - ۷- متوسط رشد بخش خدمات  $\frac{6}{7}$ ٪
  - ۸- متوسط رشد بخش ساختمان  $\frac{145}{5}$ ٪
  - ۹- متوسط رشد بخش نفت  $\frac{85}{7}$ ٪
  - ۱۰- متوسط رشد بخش معدن  $\frac{19}{5}$ ٪
  - ۱۱- متوسط رشد سالانه مصرف  $\frac{5}{7}$ ٪
  - ۱۲- متوسط رشد هزینه‌های جاری دولت  $\frac{6}{6}$ ٪
  - ۱۳- متوسط رشد هزینه‌های عمرانی دولت  $\frac{17}{3}$ ٪

### عملکرد برنامه اول

وضعیت مالی دولت:

در صد تحقق درآمدهای دولتی همواره در طول برنامه بیش از ۱۰۰ درصد بوده است که علل آن عبارتند از: ۱- افزایش صادرات نفت؛ ۲- افزایش قیمت نفت؛ ۳- افزایش قیمت ارز.

- ۱- تغییر در ترکیب و وزن بخش‌های مختلف اقتصادی؛ در طی این دوره از وزن بخش کشاورزی به نفع بخش‌های دیگر کاسته شد و سهم بخش نفت افزایش یافت.
- ۲- مصرف شهری به شدت افزایش یافت که بخشی از آن ناشی از مهاجرت بود ولی افزایش مصرف با افزایش جمعیت شهری تناسبی نداشت.
- ۳- توزیع درآمد به نفع جامعه شهری تغییر یافت.
- ۴- هزینه‌های خصوصی به نفع هزینه‌های دولتی کاهش یافت. زیرا درآمدهای نفتی ابتدا به دولت می‌رسید و سپس از طریق دولت توزیع می‌گردید.
- ۵- وزن صادرات غیر نفتی در کل صادرات کاهش یافت، بطوری که نسبت صادرات غیر نفتی به کل صادرات که در سال ۱۳۴۰ حدود  $\frac{1}{3}$  بود در سال ۱۳۵۶ به  $\frac{1}{4}$  رسید. بدین ترتیب در اقتصاد عدم تعادل به وجود آمد که جبران آن مشکل بود. در واقع با افزایش درآمدهای نفتی نیازهایی در اقتصاد شکل می‌گیرد که با کاهش درآمد نفت دیگر آن نیازها از بین نمی‌رود و فقط همان میزان درآمد پاسخگوی آن است، در نتیجه هرگونه نابسامانی در درآمدهای نفتی مشکلاتی را برای اقتصاد به وجود خواهد آورد.
- ۶- در ترکیب کالاهای وارداتی سهم کالاهای واسطه‌ای و مصرفی به زیان کالاهای سرمایه‌ای افزایش یافت.
- ۷- رشد جمعیت کاهش یافت اما بدنه جمعیت جوان بود.
- ۸- در بودجه دولت و تراز پرداختها عدم تعادل به وجود آمد.

### برنامه اول توسعه اقتصادی پس از

#### انقلاب ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۲

آغاز برنامه ششم با انقلاب اسلامی مواجه شد و سپس در سال ۱۳۵۸ جنگ تحمیلی آغاز گردید. به این علت برنامه‌ریزی توسعه تا پایان جنگ تحمیلی به تعویق افتاد. روند دهه ساله ۱۳۵۷ تا ۱۳۶۷ دارای مشخصه‌های ذیل است:

○ طی دهه ۱۳۴۰ رشد متفاوت در بخش‌های مختلف اقتصاد و نقاط گوناگون کشور و توجه بیشتر به رشد کمی و بی‌توجهی به مسائل فرهنگی و سیاسی، کشور را بایک رشته نقاط انفجاری مواجه ساخت.

**جدول ۲: صادرات بخش صنعت (میلیون دلار)**

سال	۱۳۶۸	۱۳۶۹	۱۳۷۰	۱۳۷۱	۱۳۷۲
پیش‌بینی برنامه	۵۴۲/۸	۶۹۲/۹	۹۵۰/۹	۱۳۱۰	۳۷۴۰
عملکرد	۱۵۴/۷	۲۳۴/۲	۷۲۲	۱۰۴۵/۲	۱۲۴۳/۲
درصد تحقق	٪۲۸/۴	٪۳۳/۸	٪۷۵/۹	٪۹۷/۸	٪۳۳/۲

**جدول ۳: میزان سرمایه‌گذاری در صنعت در طول برنامه (میلیاردریال)**

پیش‌بینی	۱۹۳۲/۲
عملکرد	۷۵۲۸
درصد تحقق	٪۳۰۱

○ برنامه اول و دوم پیش از انقلاب متوجه سرمایه‌گذارهای زیربنایی بود. برنامه سوم و چهارم نیز متوجه صنایع سبک و جایگزینی واردات بود. ولی استراتژی برنامه پنجم به امور کشاورزی و اجتماعی نظر داشت.

در طول برنامه کسری بودجه دولت کاهش یافت ولی به اهداف برنامه نرسید. اشتغال در بخش صنعت ۳۲۴ هزار نفر بود که از پیش‌بینی برنامه بیشتر است. نقاط قوت عملکرد بخش صنعت

- ۱- حذف بعضی از مقررات دست و پاگیر مربوط به صدور موافقت اصولی؛

بخش صنعت.

عملکرد بخش معدن

رشد متوسط این بخش در طی دوره حدود ۱۵/۵ درصد پیش‌بینی شده بود و عملکرد آن در سالهای مختلف به شرح ذیل بود:

**جدول ۴: متوسط رشد بخش معدن طی برنامه اول**

سال	۱۳۶۸	۱۳۶۹	۱۳۷۰	۱۳۷۱
رشد (به درصد)	۳/۵	۷/۷	۸/۴	۶/۶

- ۲- ایجاد شهرکهای صنعتی و کاهش هزینه‌های ثابت طرح بطوری که حدود ۱۰۰ شهرک و ۳۴ ناحیه صنعتی ایجاد شد. این شهرکها بطور جدی از سال ۱۳۶۸ به بعد مطرح شد. مزیت این شهرکها آن است که از يك سو تمام سرمایه‌گذارهای زیربنایی در آن انجام می‌شود و در نتیجه هزینه ثابت طرحها کاهش می‌یابد و از سوی دیگر از شهرها دورند و مشکل آلودگی محیط زیست ندارند.

پیش‌بینی برنامه در مورد صادرات بخش معدن حدود ۱۳۰۰ میلیون دلار بود ولی عملکرد از ۳۰۱ میلیون دلار فراتر نرفت. میزان ایجاد اشتغال در این بخش طی برنامه اول ۴۰ هزار نفر پیش‌بینی شده بود در حالی که عملکرد فقط ۳۸۹۸ نفر بود.

- ۳- ایجاد واحدهای تحقیق و توسعه (R&D).

- ۴- ایجاد شرکت‌های طراحی مهندسی و موتاژ و تخصصی نمودن فعالیت‌ها.

نقاط ضعف عملکرد صنعت

- ۱- وجود ظرفیتهای به کار گرفته نشده در بسیاری از سرمایه‌گذارها؛

- ۲- عدم توجه به منطق اقتصادی در اجرای طرحها؛

- ۳- عدم شناخت پتانسیل‌های صادرات در صنعت؛

- ۴- عدم دستیابی به استانداردهای بین‌المللی؛

- ۵- عدم خصوصی‌سازی به صورت موفق در

**جدول ۵: میزان سرمایه‌گذاری در بخش معدن طی برنامه اول**

سال	۱۳۶۸	۱۳۶۹	۱۳۷۰	۱۳۷۱	۱۳۷۲
سرمایه‌گذاری ریالی (میلیاردریال)	۴۶/۵	۱۰۶/۴	۳۰/۸	۴۱۰	۳۰۰

سرمایه‌گذاری ارزی ۱۵۶۲/۶ میلیون دلار بود که نسبت به پیش‌بینی برنامه ۹۵/۲ درصد تحقق داشته است.

عملکرد بخش کشاورزی

در طی این برنامه حدود ۱۲۸/۸ میلیارد ریال



## جدول ۶: صادرات بخش کشاورزی (میلیون ریال)

سال	۱۳۶۸	۱۳۶۹	۱۳۷۰	۱۳۷۱	۱۳۷۲
پیش‌بینی برنامه	۴۸۴/۵	۵۵۱/۵	۶۰۳/۶	۶۵۹/۹	۷۲۴/۵
عملکرد	۵۴۹/۷	۵۲۹/۳	۸۳۴/۶	۹۴۳/۳	۱۰۹۸/۶
درصد تحقق	٪۱۱۳	٪۹۶	٪۱۳۸	٪۱۴۳	٪۱۵۲

۲. تشکیل سرمایه ثابت ناخالص داخلی به‌قیمتهای ثابت بطور متوسط سالانه ۶/۲ درصد افزایش یابد.

۳. مصرف خصوصی به‌قیمت ثابت در طول برنامه بطور متوسط سالانه از رشدی معادل ۴ درصد برخوردار باشد.

۴. درآمدهای دولت بطور متوسط طی برنامه ۱۵/۲ درصد رشد یابد.

۵. پایه پولی و نیز حجم نقدینگی ۱۲/۵ درصد رشد یابد.

۶. سطح عمومی قیمت‌ها در طول برنامه بطور متوسط سالانه ۱۲/۴ درصد افزایش یابد.

۷. طی این برنامه صادرات نفتی کشور بطور سالانه ۳/۴ درصد، صادرات غیر نفتی ۸/۴ درصد و واردات ۴/۳ درصد افزایش یابد.

۸. جمعیت کشور در سال ۱۳۷۸ معادل ۶۸/۹۰۰ میلیون نفر برآورد شده بود. تعداد شاغلان در این سال باید به ۱۶/۲۳۲ میلیون نفر بالغ می‌شد. در مجموع پیش‌بینی شده بود طی سالهای ۱۳۷۴-۷۸ تعداد ۲/۰۱۹ میلیون نفر به جمعیت شاغل کشور افزوده خواهد شد.<sup>۲</sup>

برنامه دوم توسعه به‌تازگی به پایان رسیده و هنوز آمار و اطلاعات کامل برای ارزیابی آن در دسترس نیست. ولی براساس آمارهای اولیه به نظر می‌رسد که این برنامه در دستیابی به اهداف خود چندان موفق نبوده است.

نرخ رشد تولید در طول برنامه دوم بطور متوسط حدود ۳/۶ درصد بوده است که از هدف برنامه (۵/۱) کمتر می‌باشد. درآمدهای دولت در سال ۱۳۷۴ معادل ۴۵۴۳۲ میلیارد ریال بوده و در سال ۱۳۷۶ به ۴۵۴۲۹/۹ میلیارد ریال کاهش یافته است<sup>۳</sup> درحالی‌که در برنامه دوم، رشد درآمدهای دولت ۱۵/۲ درصد پیش‌بینی شده

سرمایه‌گذاری توسط بنگاه‌های دولتی در بخش کشاورزی صورت گرفت. همچنین تأمین سرمایه از منابع بانکی ۱۲۲۵/۸ میلیارد ریال بود.

## عملکرد بخش نفت

در این برنامه پیش‌بینی شده بود که تولید روزانه نفت از ۲/۵۵۷ میلیون بشکه در سال ۱۳۶۷ به ۳/۵۲۸ میلیون بشکه در سال ۱۳۷۲ برسد ولی در عمل به ۳/۹۲۵ میلیون بشکه رسید. همچنین پیش‌بینی شده بود که صادرات نفت خام از ۱/۹۱۶ میلیون بشکه در سال ۱۳۶۷ به ۲/۲۹۳ میلیون بشکه در سال ۱۳۷۲ برسد که به ۲/۴۸۴ میلیون بشکه رسید.

## بخش برق

بر طبق برنامه می‌بایست ظرفیت نیروگاه‌های کشور از ۱۴۱۰۰ مگاوات به ۲۰۳۰۵ مگاوات می‌رسید ولی در عمل به ۱۸۲۱۷ مگاوات رسید. همچنین مقرر شده بود که طی برنامه به ۱۰ هزار روستا برق‌رسانی شود درحالی‌که فقط به ۶۲۶۳ روستا برق‌رسانی شد. پیش‌بینی برنامه در مورد سرمایه‌گذاری در بخش برق ۱۵۷۱/۶ میلیارد ریال بود و عملکرد آن به ۲۶۴۶/۵ میلیارد ریال رسید.

## برنامه دوم توسعه

## پس از انقلاب ۱۳۷۴ تا ۱۳۷۸

برنامه دوم توسعه با محوریت بخش کشاورزی از سال ۱۳۷۴ آغاز شد.

## اهداف کمی کلان در برنامه دوم

۱- تولید ناخالص داخلی به‌قیمت ثابت سال ۱۳۶۱ طی این برنامه بطور متوسط سالانه ۵/۱ درصد رشد داشته باشد.

○ در برنامه‌های پیش از انقلاب، گرچه به اهداف خوب توجه شده بود ولی به رابطه نیروی انسانی با سطح برنامه‌ها توجهی نشده بود و نیروی انسانی همراه با افزایش هدف، رشد نداشت.

کل واردات کالا و خدمات مورد نیاز برنامه ۱۱۲/۴ میلیارد دلار	صادرات نفت خام و فرآورده های نفتی ۶۴/۱ میلیارد دلار
صادرات خدمات ۶/۷ میلیارد دلار	صادرات کالاهای غیر نفتی ۳۴/۸ میلیارد دلار
متوسط رشد سالانه درآمدهای دولت ۱۹/۵ درصد	متوسط رشد درآمدهای مالیاتی ۲۴/۲ درصد
متوسط رشد سایر درآمدهای دولت ۱۳/۳ درصد	رشد متوسط اعتبارات جاری ۱۸/۸ درصد
رشد متوسط اعتبارات عمرانی ۲۱/۴ درصد	ایجاد اشتغال جدید ۳/۸ درصد

بود. متوسط رشد نقدینگی طی سالهای ۱۳۷۴-۱۳۷۶ معادل ۳۰ درصد بوده در حالی که پیش بینی برنامه ۱۲/۵ درصد بوده است. در سه سال اول برنامه رشد پایه پولی ۳۰/۸ درصد بوده است که از پیش بینی برنامه (۱۲/۵ درصد) به مراتب بیشتر است. به این ترتیب شاخص بهای کالاها و خدمات مصرفی در مناطق شهری که رشد متوسط سالیانه آن بر اساس پیش بینی قانون برنامه دوم معادل ۱۲/۴ درصد فرض شده بود، طی سه سال اول برنامه به طور متوسط سالیانه معادل ۲۹/۳ درصد رشد نموده است.

متوسط نرخ رشد واقعی سایر متغیرهای پولی نظیر خالص بدهی دولتی به بانک مرکزی و بدهی بانکها به بانک مرکزی نیز به همین ترتیب تفاوت فاحشی با ارقام پیش بینی شده در قانون برنامه دوم دارد که لزوم بازنگری در سیاستهای موجود را ایجاب می نماید.<sup>۷</sup>

## برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی

### و فرهنگی ۱۳۷۹ تا ۱۳۸۳

کشور ما اکنون تجربه دو برنامه بعد از انقلاب و پنج برنامه قبل از انقلاب را پیش رو دارد و با توجه به تجربیات گذشته می تواند برنامه سوم را با قوت بیشتری اجرا نماید.

یکی از مهمترین جهت گیریهای برنامه سوم، اصلاحات ساختاری و نهادی در بخش عمومی برای افزایش کارایی دولت، بالا بردن بهره وری منابع ملی و تقویت بخش غیر دولتی است. در این زمینه چهار موضوع مهم نظام اداری، شرکتهای دولتی، انحصارات و تمرکززدایی در برنامه سوم مورد توجه قرار گرفته است.

در بخش پولی، رویکرد کلی آن است که به تدریج ساز و کارهای کارآمد تعادلی بر نظام پولی کشور حاکم شود.

پیش بینی این برنامه برای هدف گذاری متغیرهای کلان اقتصادی به شرح ذیل است:<sup>۸</sup>

میانگین رشد اقتصادی	۶ درصد
میانگین رشد سرمایه گذاری کل	۷/۱ درصد

## جمع بندی

از موارد مهمی که در هر برنامه باید مورد توجه قرار گیرد، اهداف برنامه، سیاستها، خط مشی ها و منابع مورد نیاز برای رسیدن به اهداف و اجرای دقیق برنامه و کنترل آن، برای رسیدن به اهداف است. تجربه هفت برنامه در ایران، حاکی از آن است که هر چند به اهداف خوب توجه شده (بویژه در برنامه های قبل از انقلاب) اما اغلب برنامه ها به اهداف خود دست نیافته است. علت اصلی این شکست، تعیین نادرست سیاستها یا اجرای ناصحیح برنامه ها بوده است.

همچنین منابع برنامه ها نیز باید مورد توجه قرار گیرد. تا پیش از افزایش قیمت نفت (قبل از برنامه پنجم) منابع برنامه ها عمدتاً از طریق وام (داخلی و خارجی) تأمین مالی گردیده است. از برنامه پنجم به بعد منابع تأمین مالی برنامه ها درآمدهای نفتی بوده است. (جدول ۷ منابع تأمین مالی برنامه ها را نشان می دهد). در حالی که منابع يك برنامه سالم باید متکی به پس انداز ملی باشد.

بنابراین برای تدوین و اجرای برنامه سوم باید ابتدا اهداف در چارچوب يك سیستم پویا، به دقت تعیین شود. نگاه مجرد و انتزاعی به مسائل، تعیین اهداف را غیر واقعی می نماید.

پس از تعیین اهداف عملیاتی، باید سیاستها و راهبردهای مناسب برای دستیابی به اهداف تدوین شود و بر اساس آن، منابع مورد نیاز برنامه تعیین گردد. تأمین مالی برنامه باید از منابع صحیح صورت گیرد. قسمتی از این منابع می تواند توسط بخش خصوصی یا با مشارکت بخش خصوصی

○ از مهمترین جهت گیریهای برنامه سوم، اصلاحات ساختاری و نهادی در بخش عمومی برای افزایش کارایی دولت، بالا بردن بهره وری منابع ملی و تقویت بخش غیر دولتی است.

تأمین گردد. اتکای بیش از حد برنامه به منابع غیر قابل اطمینان، برنامه را دستخوش تغییرات خواهد نمود. برای نمونه، با افزایش یا کاهش قیمت نفت برنامه‌های کشور مورد لرزایی مجدد قرار می‌گیرد. این امر به دلیل اتکای بیش از حد به درآمدهای نفتی بوده است.

مسئله مهم دیگر، اعمال کنترل بر اجرای برنامه‌هاست. باید در طول برنامه همواره سمت و سوی اجرای برنامه به سوی اهداف، مورد بررسی و کنترل قرار گیرد و هرگاه انحرافی پیش آمد، سیاستهای مناسب جهت بازگشت به سوی اهداف اتخاذ شود.

### یادداشت‌ها

۱. گزارش آقای مشرف نفیسی راجع به برنامه هفت ساله (۱۳۲۶)، کتابخانه مجلس ص ۱.
۲. محمدعلی (همایون) کاتوزیان، اقتصاد سیاسی ایران، شماره ۷۶، اردیبهشت ۱۳۷۸، ص ۹۶.
۳. سازمان برنامه و بودجه، «مجله تازه‌های اقتصاد»، شماره ۷۶، اردیبهشت ۱۳۷۸، ص ۷۵، ۷۶.
۴. «برخی از ویژگیهای برنامه سوم توسعه»، ماهنامه تدبیر، سال دهم، بهمن ۱۳۷۸، ص ۱۱۷-۱۱۵.

○ تجربه هفت برنامه در ایران حاکی از آن است که هر چند به اهداف خوب توجه شده اما اغلب برنامه‌ها به اهداف خود دست نیافته است. علت اصلی این شکست، تعیین نادرست سیاستها یا اجرای ناصحیح برنامه‌ها بوده است.

### جدول ۷: منابع تأمین مالی برنامه‌های توسعه (به میلیارد ریال)

برنامه	شرح	سقف برنامه	تأمین مالی از طریق وام (داخلی و خارجی)	تأمین مالی از درآمد نفت	تأمین مالی از سایر منابع*	اولویت برنامه
برنامه اول ۱۳۲۷-۳۳		۲۱	۱۱/۲ (۵۳/۵)	۷/۸ (۳۷)	۲ (۹/۵)	امور زیربنایی
برنامه دوم ۱۳۳۴-۴۱		۵۴	—	—	—	امور زیربنایی و صنایع سنگین
برنامه سوم ۱۳۴۱-۴۶		۲۵۰	۹۲/۱ (۳۷)	۱۴۵/۱ (۵۸)	۱۲/۸ (۵)	صنایع سبک و موتور
برنامه چهارم ۱۳۴۷-۵۲		۶۱۰	۲۰۰ (۳۳)	۳۸۵ (۶۳)	۲۵ (۴)	صنایع سبک و جایگزینی واردات
برنامه پنجم ۱۳۵۲-۵۶		۲۸۴۸	۷۴۳/۴ (۲۶)	۲۱۰۴/۶ (۷۴)	—	امور کشاورزی و اجتماعی
برنامه اول بعد از انقلاب ۱۳۶۸-۷۲		۲۸۹۶۵/۵	۴۴۸۳ (۱۵/۵)	۵۷۴۳ (۱۹/۸)	۱۸۷۳۹/۵** (۶۴/۷)	صنعت
برنامه دوم بعد از انقلاب ۱۳۷۴-۷۸		۲۳۸۱۸۶	—	۱۲۰۰۴۴ (۵۰/۴)	۱۱۸۱۴۲ (۴۹/۶)	کشاورزی

ارقام داخل پرانتز بیانگر درصد از کل است

\* سایر منابع شامل مالیاتها، پرداختهای انتقالی، فروش دارایی دولت و سایر درآمدهای دولت

\*\* شامل ۴۴/۸ درصد مالیات و ۳۱/۲ درصد سایر درآمدهای دولت

ادامه از صفحه ۷۱

۴۱. همان.
۴۲. روزنامه اطلاعات، ۶۵/۸/۲۷.
۴۳. قوام، پیشین، ص ۲۲۸.
۴۴. lobby واژه انگلیسی به معنی دالان است که در مورد گروه فشار هم به کار می‌رود.
۴۵. لیونل دادیانی و آلکساندر کیسلو، نفوذ صهیونیسم در دولت آمریکا، ترجمه نوری آریان، (تهران: مؤسسه مطبوعاتی عطایی، ۱۳۶۱)، صص ۲۳-۲۴.
۴۶. جو کام، انفجار در آمریکا، (تهران: آگاه، بی تا) ص ۴.
۴۷. انتشارات سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، جهان زیر سلطه صهیونیسم، (تهران: سپاه پاسداران، ۱۳۶۱)، ص ۱۰.
۴۸. دادیانی و کیسلو، پیشین، ص ۹۸.
۴۹. مرکز پژوهش‌های علمی و مطالعات استراتژیک خاورمیانه، «مهاجرت یهودیان، وضعیت گذشته و حال»، فصلنامه خاورمیانه، سال اول، شماره اول، ص ۸۱.
۵۰. برزینسکی، در جستجوی امنیت ملی، ص ۱۳۸.
۵۱. ر. ک. هنری کیسینجر و سایر روس و نس وزیرای خارجه پیشین آمریکا، «سیاست خارجی آمریکا بر شالوده دو حزب جمهوری خواه و دموکرات»، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۲۴، ص ۹، به نقل از: Foreign Affairs, Vol, 66, No 5, 1988.
۵۲. قوام، پیشین، ص ۲۳۷.
۵۳. ریچارد بی بارکر، «مطالعات خاورمیانه و سیاست خارجی آمریکا»، ترجمه ابوالفضل طباطبایی، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۸۴-۸۳، مرداد و شهریور ۱۳۷۳، ص ۸۴.
۵۴. قوام، پیشین، ص ۲۳۵.
۵۵. مجله سیاست خارجی، سال هفتم، شماره ۲، تابستان ۱۳۷۲، ص ۶۴۳.
۵۶. همان، ص ۶۴۴.
۲۴. ابوالقاسم مشیری، تاریخ سیاسی آمریکا (تهران: انتشارات اشرفی، بی تا) ص ۲۲۷.
۲۵. لاول، پیشین، ۳۲۱.
۲۶. مشیری، پیشین، ص ۲۳۷.
۲۷. همان، صص ۲۳۱-۲۳۰.
۲۸. متقی، پیشین، ص ۵۲.
۲۹. جیمز برلاف، سایه‌های قدرت: شورای روابط خارجی و قدرت آمریکا، ترجمه کریم میرزایی، (تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۷۱)، ص ۳.
۳۰. شمس‌الدین رحمانی، نظام نوین جهانی، (تهران: پیام آزادی، ۱۳۷۱)، ص ۱۰۲.
۳۱. لورنس اچ شوپ و ویلیام مینتر، تراست مغزهای امپراتوری، شورای روابط خارجی و سیاست خارجی آمریکا، ترجمه منصور آسیم و علی رضایی، (تهران: اطلاعات، ۱۳۶۴) ص ۷۶.
۳۲. همان، ص ۱۲۵.
۳۳. همان، ص ۱۶۷.
۳۴. برلاف، پیشین، ص ۱۲.
۳۵. گناری آلن، هیچ کس جرأت ندارد آن را توطئه بنامد، ترجمه عبدالخلیل حاجتی، چاپ سوم (تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۶۵) ص ۱۸۹.
۳۶. برلاف، پیشین، ص ۱۹.
۳۷. همان، ص ۲۰.
۳۸. رحمانی، پیشین، ص ۱۱۶.
۳۹. لورنس اچ شوپ و ویلیام مینتر، پیشین، ص ۱۹۳.
۴۰. برلاف، پیشین، ص ۲۱۵.